

10. Сучасна українська літературна мова: Підручник / А. П. Грищенко, Л. І. Мацько, М. Я. Плющ та ін. / За ред. А. П. Грищенка. — К.: Вища школа, 1997. — 493 с.

Оксана ПИЛИЩУК

ФОРМУВАННЯ МОВЛЕННЕВОЇ КОМПЕТЕНЦІЇ УЧНІВ СТАРШИХ КЛАСІВ ЯК СОЦІАЛЬНЕ ЗАМОВЛЕННЯ ЗАКЛАДАМ НОВОГО ТИПУ

У статті визначено умови формування мовленнєвої компетенції учнів та описано види мовленнєвої діяльності, їх застосування при формуванні мовленнєвої компетенції ліцеїстів.

Школа відіграє важливу роль у формуванні нового суспільства. Серед основних завдань навчального закладу є не лише забезпечення систематичної освіти молодого покоління, а й підготовка людини до життя. Шкільна освіта набуває докорінних змін у зв'язку із зміною освітньої парадигми. Основні стратегічні напрямки оновлення шкільної освіти, сформовані в програмних документах розвитку освіти України (Державній національній програмі «Освіта: Україна XXI-го століття», «Національній доктрині розвитку освіти»), реалізуються в сучасній школі.

На сьогодні створено чимало освітньо-виховних закладів, які передбачають розвиток самодостатньої, соціально активної і корисної, фізично здорової творчої особистості, формують в учнів готовність до творчої інтелектуальної діяльності, розвивають здібності оригінально, критично, швидко мислити і вміння розробляти свої ідеї, втілювати їх у життя. Адже суспільство, що розвивається, потребує освічених людей, котрі відрізняються мобільністю, динамізмом, конструктивністю, яким важливе не лише їх матеріальний добробут, а й соціально-економічне процвітання держави.

Наше сьогодення зумовило появу різних типів загальноосвітніх закладів, що сприяють збереженню та розвитку інтелектуального потенціалу держави, формуванню висококультурної, духовно піднесеної і творчої особистості, здатної до самоврядування, самостійного прийняття рішень, вибору смислу життя. Специфічною рисою діяльності цих закладів є інноваційна спрямованість. Саме інновації їх творчій неповторності визначають оригінальність таких типів навчальних закладів, як ліцей, гімназія, колегіум.

Виникнення інноваційних навчальних закладів спричинило розвиток філософської, культурологічної й психолого-педагогічної науки. Питання організації навчально-виховного процесу в закладах нового типу розглядалися у роботах В. Алфімова, О. Борисова, М. Босенко, О. Остапчука; формування творчої особистості — у дослідженнях С. Мартиненко, Р. Вайнола, В. Кисільової, А. Богущ, Г. Дідук; питання навчання української мови частково висвітлено у працях В. Мельничайка, М. Пентиліюк, М. Стельмаховича, О. Горошкіної, С. Карамана.

Проаналізувавши стан теорії і практики рідної мови, Л. Мацько вказує на те, що в школі «дають не знання мови, а знання про мову: її звуки, букви, словосполучення, речення» [3, 62].

На думку М. Пентиліюк, одним із найважливіших завдань при формуванні мовної особистості потрібно враховувати закономірності навчання рідної мови: «постійна увага до матерії мови, її звукової системи; розуміння семантики мовних одиниць; здатність засвоювати норму літературної мови; оцінка виражальних можливостей рідної мови; розвиток мовного чуття, дару слова; випереджаючий розвиток усного мовлення; залежності мовленнєвих умінь і навичок від знань граматики і словникового складу мови» [5, 16].

О. Горошкіна довела, що навчання рідної мови у закладах нового типу, зокрема гімназії, повинно мати функціонально-стилістичне та комунікативно-діяльнісне спрямування.

С. Караман до основних завдань навчання української мови у гімназії відносить формування навичок комунікативно виправдано користуватися засобами мови в різних життєвих ситуаціях, формування творчих та дослідницьких умінь і навичок, мовленнєвої компетентності.

Мета статті полягає у визначенні умов формування мовленнєвої компетенції учнів та описі видів мовленнєвої діяльності, їх застосування при формуванні мовленнєвої компетенції ліцеїстів.

Відповідно до мети вивчення мовних дисциплін і з урахуванням принципу єдності навчання, виховання та розвитку, гуманізації й демократизації освіти провідні науковці Інституту педагогіки АПН України О. Біляєв, Н. Пашковська, Л. Скуратівський, Л. Симоненкова, Г. Шелехова виокремлюють три взаємозв'язані компоненти у змісті навчання мови:

– лінгвістичний, у складі якого усі мовні рівні (від звуку до тексту) і мовленнєві поняття, що передбачають відбір лише того теоретичного матеріалу, який повинен стати основою для формування мовленнєвих умінь та навичок;

– етнокультурознавчий, що формує загальну культуру учнів, відображає ієрархію духовних та естетичних цінностей, формує світогляд школярів, дає змогу разом із вивченням мови ознайомитись із національною культурою народу;

– методологічний, що передбачає цілеспрямований розвиток культури мислення школярів, яка безпосередньо пов'язана з мовленнєвою культурою, створення умов для самоосвіти і саморозвитку особистості, використання методів і прийомів навчання, які забезпечують цілеспрямований розвиток мислення.

Формування мовленнєвої компетенції учнів залежить від засвоєння на уроках української мови вміння:

– вести діалог, дотримуючись вимог мовленнєвого етикету в різноманітних життєвих ситуаціях;

– створювати усні монологічні висловлювання;

– адекватно сприймати на слух діалог, монолог, які передбачають зосередження уваги на осмисленні висловлювання (теми, фактів, логіки викладу);

– створювати письмові тексти різноманітних стилів, типів і жанрів;

– користуватися різними видами читання.

Ці вміння становлять основу, що формує загальні мовленнєві вміння: орієнтуватися в мовленнєвій ситуації; готуватися до реалізації та планування мовлення; самостійно аналізувати власне мовлення для подальшої мовленнєвотворчої роботи.

Сучасна лінгвістика й лінгводидактика визначає навчання мови і мовлення як навчання спілкуванню. Вільне володіння мовою як засобом спілкування передбачає: засвоєння мовних знань і теоретичних відомостей про мову; вміння застосовувати мовні засоби у ситуації спілкування; уміння здійснювати мовленнєве спілкування із врахуванням соціальних норм поведінки; володіння національно зумовленою специфікою мовних засобів.

Зазначимо, що випускник ліцею повинен настільки володіти мовою, щоб уміти висловлювати свої думки різними способами, тобто володіти синонімією на різних рівнях — від лексичного до синтаксичного; вміти розрізняти однакові за звучанням, але різні за значенням слова; розрізняти однакові зовні, але різні за змістом висловлювання; відрізняти правильне висловлювання від неправильного. Усе це забезпечує комунікативна компетенція учня, що є головною метою вивчення мови.

Мовна і мовленнєва компетенція тісно пов'язані між собою. Знання одиниць мови, її законів та особливостей, її системи є лише передумовою до оволодіння мовою як засобом спілкування. Учні, засвоюючи мовну систему, формують мовленнєві уміння і навички, вдосконалюють мовну і мовленнєву компетенцію.

Мовленнєва компетенція учнів включає в себе систему мовленнєвих умінь (будувати діалог, сприймати, відтворювати і створювати усні та письмові монологічні й діалогічні висловлювання різних типів, стилів та жанрів), які старшокласники використовують для спілкування у різних життєвих ситуаціях.

У зв'язку з тим, що в практиці шкільного навчання перевага надається засвоєнню мовної системи, особливо актуальними постають питання, пов'язані із методикою формування мовленнєвої компетенції. Адже вона формується в процесі засвоєння чотирьох видів мовленнєвої діяльності: аудіювання, читання, говоріння і письма.

Аудіювання (слухання, розуміння прочитаного) — це сприймання мовлення на слух, перекодування акустичних сигналів на смисловий мисленнєвий код; один із видів зовнішнього мовлення, що тісно пов'язаний з усним мовленням. Без аудіювання (слухання) неможливо засвоїти почуту інформацію. Залежно від завдання можна визначити такі види слухання:

1) глобальне сприйняття — сприйняття всього висловлювання (послухайте і визначте основну думку);

2) детальне сприйняття — сприйняття окремих блоків висловлюваного (послухайте і визначте аргументи, які доводять думку);

3) критичне чи некритичне сприйняття (прослухайте і висловіть свою точку зору).

У школі потрібно формувати активне і пасивне слухання. Активне слухання передбачає вміння використовувати словесну форму для підтвердження розуміння повідомлення мовця: воно необхідне для ефективного спілкування. Науковці виділяють такі види активного слухання: парафраз, редакція, вербалізація.

Також важливі для ефективного процесу формування мовленнєвої компетенції ліцеїстів уміння пасивного слухання: уважно слухати, мовчки, не доповнювати співбесідника своїми зауваженнями.

Із чотирьох видів мовленнєвої діяльності найменше уваги приділяється аудіюванню. Починаючи із дошкільного віку увага дитини акцентується на розвитку мовлення, а методика навчання слухання майже не розроблена.

Аудіювання формує вміння сприймати на слух і розуміти з одного прослуховування зміст текстів різних стилів, типів мовлення, жанрів, включаючи діалогічне та монологічне мовлення: визначати основну думку тексту, розрізняти основну і додаткову інформацію; усвідомлювати ставлення автора до написаного; сприймати виражальні та зображальні особливості художнього тексту.

З аудіюванням тісно пов'язане говоріння — перехід думки у звукову форму. Говоріння формує вміння створювати усне діалогічне і монологічне мовлення. При творенні діалогу враховується ситуація спілкування, використовуються формули мовленнєвого етикету, дотримання норм літературної мови.

Усне монологічне мовлення — це відтворення тексту і продукування мовлення. На цьому етапі формуються необхідні вміння при складанні висловлювань різного типу (розповідь, опис, роздум) з урахуванням ситуації спілкування й адресату мовлення. Розвиток усного мовлення передбачає вироблення в учнів умінь висловлюватись змістовно і виразно, самостійно знаходячи найбільш вдалу форму передачі своїх думок шляхом використання багатства і можливостей звукової мови.

Робота над формуванням усної мовленнєвої діяльності охоплює: 1) прищеплення вимовної культури (із врахуванням фонетичних закономірностей мови), засвоєння орфоепічних норм і правил виразного читання; 2) збагачення лексичного запасу учнів новими словами, свіжими зображальними засобами живої мови; 3) оволодіння нормами утворення форм слів, побудови словосполучень і речень, засвоєння основних норм синтаксичної стилістики усного різновиду літературної мови; 4) усунення і попередження помилок в усних висловлюваннях учнів; 5) формування навичок зв'язного усного мовлення.

Наступний вид мовленнєвої діяльності — читання. Це форма мовного спілкування людей через друковані чи рукописні тексти, одна з форм опосередкованої комунікації. В процесі читання відбувається смислове сприймання читачем інформації. Старшокласники повинні розрізняти аналітичне і любительське читання.

У ліцеїстів на уроках української мови та літератури повинні формуватися навички оглядового читання і сканування. Оглядове читання — це вид читання, що використовується при підборі літератури для висвітлення певної теми висловлювання і складається з перегляду основних позицій книги (назва, переднє слово, епіграф, післяслово, останнє речення). Сканування є швидким переглядом тексту з метою знайти потрібне прізвище, дату, назву книги, цитату.

Використання на уроці різних видів читання дає можливість формувати в учнів уміння читати вголос із гарною дикцією, орфоепічно і пунктуаційно правильно зіставляти темп, тембр, голос читання із змістом тексту й особливостями слухачів, а також реалізувати комунікативне направлення читання як виду мовленнєвої діяльності.

Письмо — це мовлення у графічному коді, що використовується для запису і має певні стилістичні особливості. Цей вид мовлення практичний: може зберігатися, багато разів відтворюватися, має високий рівень правильності, є можливість редагування, точний. Впродовж кількох останніх десятиліть цьому виду мовленнєвої діяльності приділялось більше уваги для того, щоб учні могли створювати письмові тексти в різноманітних комунікативних ситуаціях.

Письмові монологічні висловлювання потребують певних умінь: побудова висловлювання, підбір і впорядкування необхідних для реалізації задуму матеріалів, врахування ситуації спілкування й адресату мовлення, послідовний, логічний виклад матеріалу,

визначення свого ставлення до предмета висловлювання, використання мовних засобів у відповідності до комунікативної задачі, дотримуючись норм літературної мови.

Формування усього комплексу умінь і навичок, необхідних у продуктивній мовленнєвій діяльності, здійснюється у процесі творення зв'язних письмових висловлювань. Це зумовлюється тим, що задум висловлювання виникає спочатку у внутрішньому мовленні (воно ще не озвучене, але вже має певну граматичну і стилістичну структуру). На цьому етапі уточнюються мотиви, завдання і зміст майбутнього тексту. Згодом відбувається побудова схеми висловлювання, вибір граматичної структури оформлення думки. І лише після цього задум може реалізуватись у зовнішньому усному або писемному вияві. Такий механізм повністю працює під час написання творчих робіт. У зв'язку з цим В. О. Сухомлинський зазначив, що найважливішим першоджерелом творчості як самоутвердження особистості є слово. І творча наснага, яка переживається в дитинстві, починається з того, що слово як духовний скарб особистості стає будівельним матеріалом, з якого дитина щось творить. Твір, казка були тією сферою творчості, де дитина утверджувала свої здібності, пізнавала себе, переживала перше почуття гордості з того, що щось творить.

Шкільна творчість починається зі слова. В. О. Сухомлинський розумів, що дитячі твори – це результат великої роботи. Треба піти з учнями до живого джерела думки і слова, домогтися, щоб уявлення про предмет, явище навколишнього світу увійшло через слово не тільки у свідомість дитини, а й в її душу і серце. Завдяки цьому діти стають більш чутливими до слова і краси.

Педагог визначив чітку систему творчих робіт різних видів (твори-мініатюри, казки, твори-розповіді, твори-описи, твори-роздуми). Він приділяв велику увагу опису природи, спостереженням, творам за картиною, що вимагали роздумів, уміння змістовно й образно викладати думки, вчив дітей висловлювати свої міркування, думати, творити.

Сучасна освіта в навчальних закладах нового типу має свою специфіку. Вона зумовлена цілями, функціями, особливостями організації й умовами функціонування цих нових освітніх закладів. Основна мета їх створення — забезпечити найбільш здібним та обдарованим дітям оптимальні можливості для одержання широкої загальної освіти, самостійного вибору предметів для поглибленого вивчення, накопичення інтелектуального багажу, розвитку загальної культури, формування високоморальної громадянської позиції, фахового самовизначення.

Таким чином, комунікативний підхід до вивчення мови повинен стати центром сучасного уроку української мови. Мета всіх видів робіт на уроці полягає у підготовці учнів до здійснення комплексної мовленнєвої діяльності. Учителю повинен чітко усвідомлювати, чого він має навчити учнів на конкретному уроці: якому типу висловлювання і в якому обсязі, яким типам діалогу і в яких ситуаціях, як буде інформація, засвоєна на уроці, використовуватись у їх повсякденному житті. Лише при системному підході до формування мовленнєвої компетенції учнів учитель враховує всі сторони цього процесу: його завдання, зміст, методи, засоби, форми та умови, які сприяють вираженню комунікативної активності, стимулюванню самостійної мовленнєвої діяльності учнів, постійно вишукувати шляхи залучення їх у комунікативну взаємодію.

ЛІТЕРАТУРА

1. Горошкіна О. М. Особливості методики навчання української мови в старших класах гімназії: Автореф. дис. ... канд. пед. наук. — К., 1997.
2. Караман С. О. Методика навчання української мови в гімназії: Монографічне дослідження. — К.: Ленвіт, 2000. — 272 с.
3. Мацько Л. І. Про державний освітній стандарт з української мови для середньої школи // Дивослово. — 1996. — № 7. — С. 62.
4. Мельничайко В. Я. Творчі роботи на уроках української мови: Конструювання. Редагування. Переклад. Посібник для вчителів. — К.: Рад. школа, 1984. — 223 с.
5. Методика навчання рідної мови в середніх навчальних закладах / Пентиліук М. І. та ін. — К.: Ленвіт, 2000.
6. Стельмахович М. Г. Розвиток усного мовлення на уроках української мови в 4–8 класах: Методичний посібник. — К.: Рад. школа, 1976. — 192 с.
7. Сухомлинський В. О. Вибрані твори: У п'яти томах. — К.: Рад. школа, 1977. — Т. 5. — 638 с.